

Linia polityczna gazety „Przełom” Poalej Syjon Lewicy w latach 1946-1949

The Political Line of the Newspaper Przełom of the Left Poale Zion in the Years 1946-1949

Streszczenie:

Poalej Syjon Lewica była ugrupowaniem reprezentującym skrajnie lewicowy odłam syjonizmu. Jej członkowie opowiadali się za sojuszem ze Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich i doceniali zmiany zachodzące w powojennej Polsce. Aktywiści Poalej Syjon Lewicy optowali za powstaniem w Palestynie jednego, dwunarodowego państwa i z szacunkiem podchodzili do dorobku kultury języka jidysz. W powojennej Polsce stronnictwa żydowskie drukowały gazety w trzech językach: polskim, hebrajskim oraz jidysz. Gazeta „Przełom” była wydawana od 1946 do 1949 r. Adres wydawniczy znajdował się w Warszawie, numer gazety liczył średnio 12 lub 16 stron. Wśród osób publikujących artykuły byli m.in. Adolf Berman, Henryk Wasser oraz Leopold Weber.

Słowa kluczowe: Palestyna, Żydzi, Polska, Poalej Syjon Lewica

Abstract:

The Left Poale Zion was an extremely radical left-wing fraction of Zionism. Its members were in favor of an alliance with the Union of Soviet Socialist Republics and supported the changes taking place in post-war Poland. The activists of the group also postulated the emergence of one, binational state in Palestine and were respectful of the achievements of the Yiddish culture. In post-war Poland, Jewish parties printed newspapers in three languages: Polish, Hebrew and Yiddish. The *Przełom* newspaper was published in Warsaw from 1946 to 1949. On average, a newspaper issue had between 12 and 16 pages. Among the contributors were Adolf Berman, Henryk Wasser, and Leopold Weber, to name but a few.

Keywords: Palestine, Jews, Poland, Poalej Syjon Lewica

1. Poalej Syjon Lewica i żydowskie życie polityczne w powojennej Polsce

Początki Poalej Syjon Lewicy są związane z działalnością Dow Ber Borochowa (1881- 1917), który poprzez chęć połączenia spraw robotniczych z pragnieniem odbudowy państwa żydowskiego, stworzył ruch o nazwie Poalej Syjon (Robotnicy Syjonu)¹. W 1920 r. doszło w tym ruchu do rozłamu. Jego przyczyną był stosunek do komunistycznej Rosji i możliwości przystąpienia do Kominternu². W wyniku podziału powstała socjaldemokratyczna Poalej Syjon Prawica i komunizujący Poalej Syjon Lewica. W swoim programie skrajnie lewicowi syjoniści postulowali, m.in. równorzędność języka jidysz i hebrajskiego oraz powstanie w Palestynie jednego dwunarodowego państwa (żydowsko-arabskiego)³. Aktywiści Poalej Syjon Lewicy uważali, że Żydzi będą mieszkać w Palestynie, jak i w krajach rozproszenia (diaspory). Młodzieżówką tej partii była Młodzież Borochowa (Borochow Jugent)⁴.

Na przełomie 1944/1945, wraz z zakończeniem niemieckiej okupacji ziem polskich, nastąpiła próba odbudowy społeczności żydowskiej. Na początku listopada 1944 r. w Lublinie rozpoczął działanie Tymczasowy Centralny Komitet Żydów w Polsce⁵. Na jego czele stanął Emil Sommerstein. Od lutego 1945 r. organizacja zaczęła funkcjonować jako Centralny Komitet Żydów w Polsce (CKŻP)⁶.

W tym samym czasie zaczęły powstawać struktury żydowskich partii politycznych. Większość z nich stanowiły ugrupowania syjonistyczne⁷. Wśród nich była religijna centroprawica Mizrachii, centrowy Ichud⁸, centrolewicowy Hitachdut, Poalej Syjon Prawica, lewicowy Haszomer Hacair oraz skrajnie lewicowy

¹ N. Aleksion, *Dokąd dalej? Ruch syjonistyczny w Polsce (1944-1950)*, Warszawa 2002, s. 21. Patrz: B. Borocho, *Oblicze antysyjonizmu*, tłum. M. Sobel, Warszawa 1938, *Die Juden in Kriege. Denkschrift des Jüdischen Sozialistischen Arbeitervverbandes Poale-Zion an das Internationale Sozialistische Bureau*, Den Haag 1915, P. Merhav, *The Israeli Left. History, Problems, Documents*, San Diego-New York, 1980, s. 20-30 oraz Z. Reznik, *Borocho a kwestia żydowska*, „Mosty. Pismo Haszomer Haszomer Hacair w Polsce. Z dodatkiem dla młodzieży Zew Młodych” (MPHHWP) 1947, nr 1 (9), s. 11.

² A. Grabski, *Centralny Komitet Żydów w Polsce (1944-1950). Historia polityczna*, Warszawa 2015, s. 79-80.

³ Patrz: P. Merhav, s. 57-69.

⁴ *Encyklopedia palestyńska*, tom 1, zeszyt 7, Kraków- Warszawa 1939, s. 403-405.

⁵ M. Pisarski, *Emigracja Żydów z Polski w latach 1945-1951*, [w:] *Studia z dziejów i kultury Żydów w Polsce po 1945 roku*, pod. red. J. Tomaszewskiego, Warszawa 1997, s. 13.

⁶ Patrz: *Zarys działalności Centralnego Komitetu Żydów w Polsce za okres od 1 stycznia do 30 czerwca 1946*, Warszawa 1947.

⁷ T. Skrzyński, *Polityka komunistów wobec partii żydowskich w województwie krakowskim w 1947 i 1948 r.*, „Krakowski Rocznik Archiwalny” 2004, t. 10, s. 172.

⁸ Patrz: G. Berendt, *Zjednoczenie Syjonistów Demokratów „Ichud” – „z biało niebieskimi sztandarami w morzu czerwonych sztandarów”* [w:] *Między emigracją a trwaniem. Syjoniści i komuniści żydowscy w Polsce po Holokaście*, pod. red. G. Berendta, A. Grabskiego, Warszawa 2003, s. 101-223.

Poalej Syjon Lewica. Do ugrupowań sprzeciwiających się syjonizmowi należał Bund (Powszechny Żydowski Związek Robotniczy) i Frakcja Polskiej Partii Robotniczej przy CKŻP⁹.

W powojennej Polsce trzy ugrupowania żydowskie działały w sposób nielegalny¹⁰. Była to ortodoksyjna Aguda Izrael, centroprawicowi folkiści oraz pravicowi syjoniści-rewizjoniści¹¹.

Poalej Syjon Lewica rozpoczęła działalność w drugiej połowie 1945 r¹². Jedną z osób odpowiedzialnych za jej funkcjonowanie był Adolf Berman¹³. W 1947 r. partia skrajnie lewicowych syjonistów liczyła ok. 2 tys. członków¹⁴. Działali oni, m.in. w młodzieżówce Borochow Jugent i współpracowali z Ligą Pracującą Palestyny, która grupowała organizacje reprezentujące lewicową wersję syjonizmu¹⁵.

W październiku 1947 r. Poalej Syjon Lewica połączyła się z Poalej Syjon Prawicą, tworząc Zjednoczoną Żydowską Partię Robotniczą Poalej Syjon. Sojusz ten spowodował rozłam w Poalej Syjon Prawicy, gdzie grupa działaczy pod wodzą Józefa Sacka przeszła do Hitachdut, co spowodowało powstanie Żydowskiej Syjonistyczno-Socjalistycznej Partii Robotniczej Poalej Syjon Hitachdut¹⁶. W czerwcu 1949 r. Zjednoczona Żydowska Partia Robotnicza Poalej Syjon połączyła się z Haszomer Hacair¹⁷, tworząc Żydowską Partię Robotniczą Poalej Syjon-Haszomer Hacair¹⁸. Sojusz ten był spowodowany konsolidacją lewicy syjonistycznej

⁹ Patrz: A. Grabski, *Działalność Frakcji PPR w CKŻP (jesień 1944 r. – czerwiec 1946 r.)*, [w:] *Między emigracją a trwaniem. Syjoniści i komuniści żydowscy w Polsce po Holocauście*, pod. red. G. Berendta, A. Grabskiego, Warszawa 2003, s. 9-98.

¹⁰ T. Skrzyński, s. 171.

¹¹ A. Grabski, *Centralny...*, s. 26-27 oraz A. Namysło, *Instrukcja MBP dla rozpracowania partii i organizacji działających w społeczeństwie żydowskim z 1946 r.*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2004, nr 2 (6), s. 352, 355.

¹² N. Aleksium, s. 131.

¹³ Adolf Berman żył w latach 1906-1979. Jego ojciec był kupcem a matka zajmowała się domem. Adolf Berman w 1931 r. uzyskał na Uniwersytecie Warszawskim doktorat z psychologii. W kwestiach politycznych wspierał działalność Poalej Syjon Lewicy. Po wybuchu II wojny światowej trafił do getta. Tam wspierał powstanie Bloku Antyfaszystowskiego i Żydowskiego Komitetu Narodowego. Od 1947 do 1949 r. przewodniczył Centralnemu Komitetowi Żydów w Polsce. W 1950 r. wyemigrował do Izraela. W państwie żydowskim początkowo wspierał partię Mapam. Następnie stał się członkiem Komunistycznej Partii Izraela (Maki). B. Engelking, J. Leociak, *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2001, s. 772; K. Friedla, *Juden in Breslau/Wroclaw 1933-1949. Überlebensstrategien, Selbstbehauptung und Verfolgungserfahrungen*, Köln 2015, s. 403 oraz E. Kossewska, *Ona mówi jeszcze po polsku, ale śmieje się po hebrajsku. Partyjna prasa polskojęzyczna i integracja kulturowa polskich Żydów w Izraelu (1948- 1970)*, Warszawa 2015, s. 408, 409-410.

¹⁴ A. Grabski, *Żydowski ruch kombatancki w Polsce w latach 1944-1947*, Warszawa 2002, s. 25.

¹⁵ A. Grabski, *Działalność komunistów wśród Żydów w Polsce (1944-1949)*, Warszawa 2004, s. 110 oraz A. Namysło, s. 350.

¹⁶ A. Grabski, *Żydowski...*, s. 29.

¹⁷ Patrz: P. Merhav, s. 81-101.

¹⁸ A. Grabski, *Centralny...*, s. 85.

w Izraelu, gdzie w wyniku fuzji Achdut ha Awoda – Poalej Syjon z Haszomer Hacai powstało ugrupowanie Mapam¹⁹.

Postępująca stalinizacja Polski przyniosła pod koniec 1949 r. kres funkcjonowania żydowskich ugrupowań i instytucji. Na przełomie 1949/1950 r. urzędnicy Ministerstwa Administracji Publicznej podjęli decyzje dotyczące rozwiązania żydowskich ugrupowań politycznych. W dniu 29 października 1950 r. CKŻP został przekształcony w Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce²⁰.

2. Platforma polityczna Poalej Syjon Lewicy na łamach gazety „Przełom”

Gazeta „Przełom” była wydawana od 1946 do 1949 r. Adres wydawniczy znajdował się w Warszawie²¹. Średnio numer gazety liczył 12²² lub 16 stron²³. W związku z tym egzemplarz kosztował odpowiednio 5 lub 10 zł. Zdarzały się też numery liczące 20²⁴ i 24 strony²⁵. Wówczas egzemplarz kosztował 15 zł. Wśród osób publikujących artykuły byli m.in. Adolf Berman, Henryk Wasser oraz Leopold Weber.

Aktywiści Poalej Syjon Lewicy utożsamiali swój ruch z „trzecią orientacją syjonistyczną”, która była skierowana na współpracę ze Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR) oraz krajami demokracji ludowej. Orientacja komunistyczna stała w opozycji do środowisk syjonistycznych szukających zbliżenia ze Stanami Zjednoczonymi Ameryki (USA) oraz Wielką Brytanią²⁶. Skrajnie lewicowi syjoniści przedstawiali się jako reprezentanci „postępowego syjonizmu”, który miał się odznaczać sprzeciwem wobec imperializmu i kolonializmu. Aktywiści Poalej Syjon Lewicy uważali, że są siłą „hamującą hecę wojenną i nową koncentrację sił faszystowskich”, a także ruchem wspierającym wyzwolenie poszczególnych społeczeństw zarówno z niewoli ekonomicznej, jak i feudalnej²⁷. Twierdzili, że niepodległość jest ściśle powiązana z socjalizmem rozumianym

¹⁹ A. Grabski, *Żydowski...*, s. 29. Podstawowe dane na temat partii Mapam znajdują się w: E. Kossewska, s. 281-393 oraz P. Merhav, s. 112-116, 130-138.

²⁰ A. Grabski, *Sytuacja Żydów w Polsce w latach 1950-1957*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2000, nr 4 (196), s. 504.

²¹ Patrz szerzej: J. Korzeniowski, *Bibliografia czasopism żydowskich wychodzących w PRL (1944- 1950)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1986, nr 3 – 4 (139- 140), s. 143-154.

²² „Przełom”, 1946, nr 2, (z września).

²³ „Przełom”, 1948, nr 18, (z 20 czerwca).

²⁴ „Przełom”, 1949, nr 20, (z 30 marca).

²⁵ „Przełom”, 1947, nr 10 (15), (z 15 grudnia).

²⁶ *Lewica robotnicza na Kongresie Syjonistycznym*, „Przełom”, 1947, nr 1-2 (6-7), (ze stycznia-lutego), s. 2.

²⁷ M. Eren, *Związek Radziecki a Palestyna*, „Przełom”, 1947, nr 4- 5 (9- 10), (z kwietnia- maja), s. 1.

jako „wyzwolenie społeczne”. Przedstawiciele ugrupowania uważali, że drogą do osiągnięcia wyżej wymienionego celu nie jest kosmopolityzm czy tezy stawiane przez Różę Luksemburg, lecz patriotyczny internacjonalizm²⁸. Miał on cechować się walką robotników i socjalistów o wolność dla swojego narodu, antykolonializmem, a także potępieniem współpracy środowisk nacjonalistycznych oraz antykomunistycznych z III Rzeszą²⁹.

Skrajnie lewicowi syjoniści zaznaczali, że powstanie państwa żydowskiego (lub arabsko-żydowskiego) ma na celu „normalizację życia całego narodu, przebudowę jego struktury społeczno-gospodarczej i przeistoczenie jego psychiki”³⁰. Zmiana ta miała stać w kontrze do stanu gospodarki żydowskiej w krajach diaspory, gdzie było zbyt mało robotników i chłopów, a za dużo osób związanych z handlem. Lewicowi syjoniści zaznaczali, że brak państwa powodował, iż Żydzi byli „wiecznie słabą narodową mniejszością” i byli skazani na „eksterytorialność” czyli „anomalie życia żydowskiego”³¹.

3. Ocena dwudziestolecia międzywojennego i sytuacji geopolitycznej po II wojnie światowej

W myśl aktywistów lewicy poalej-syjonistycznej przedwojenna Polska była biednym krajem znajdującym się w „kleszczach ciemnogrodu”, z więzieniami pełnymi aktywistów „sprawy ludowej”³². Obraz ówczesnej Polski pogarszała działalność Obozu Narodowo-Radykalnego i Obozu Zjednoczenia Narodowego, które miały być partiami faszystowskimi³³.

Sytuacja uległa poprawie po 1944/1945 r., kiedy nastąpiła reforma rolna, nacjonalizacja „kluczowych gałęzi gospodarki”, walka z drożyzną³⁴, a także równouprawnienie mniejszości żydowskiej. Z kolei Mała Konstytucja (1947) miała być zbudowana na „zasadzie harmonijnego współdziałania władz”³⁵.

²⁸ A. Berman, *Niepodległość i socjalizm*, „Przełom”, 1946, nr 2, (z września), s. 1.

²⁹ N. Bałtyskij, *O patriotyzmie*, „Przełom”, 1946, nr 4-5, (z listopada-grudnia), s. 8.

³⁰ Cyt. za: A. Berman, *Niepodległość i socjalizm*, „Przełom”, 1946, nr 2, (z września), s. 1.

³¹ Zerubawel, *40 lat „Poalej Sjonu*, „Przełom”, 1946, nr 4-5, (z listopada-grudnia), s. 2.

³² H. Wasser, *Przed wyborami*, „Przełom”, 1946, nr 4-5, (z listopada-grudnia), s. 3.

³³ Tamże, s. 3.

³⁴ E. Fuerman, *Walka o zdrowy handel*, „Przełom”, 1947, nr 6-7 (11-12), (z czerwca-lipca), s. 5. Porównaj z: W. Roszkowski, *Historia Polski. 1914-2015*, Warszawa 2017, s. 159-160,

³⁵ Ignis, *Ku pełnej stabilizacji*, „Przełom”, 1947, nr 3 (8), (z marca), s. 4. Patrz: W. Roszkowski, s. 198-199.

Ceniąc zmiany zachodzące w powojennej Polsce aktywiści lewicy poalej-syjonistycznej udzielili Blokowi Demokratycznemu³⁶ poparcia w wyborach, które miały miejsce w styczniu 1947 r.³⁷ Dodatkowo z szacunkiem odnosili się do postaci Karola Świerczewskiego, zaznaczając, że był on symbolem „nieustępliwej walki o wolność” i że zginął³⁸ od „skrytobójczej kuli ukraińskiego faszysty spod znaku UPA”³⁹. Wyrażając radość z propagandowego i dyplomatycznego wsparcia na rzecz powstania państwa żydowskiego⁴⁰, lewicowi syjoniści podkreślali, że powojenne granice Polski są nienaruszalne⁴¹.

Aktywiści Poalej Syjon Lewicy poddawali krytyce rząd emigracyjny („londyński”). Uważali, że środowiska opozycyjne wobec władz w Polsce śnią „o nocy długich noży” oraz że w „celu obrony swoich obszarniczych i kapitalistycznych interesów” są gotowe do mordowania Żydów, „ocalających z hitlerowskich pogromów”⁴².

Analizując relacje polsko-żydowskie po 1945 r., aktywiści lewicy syjonistycznej skupili uwagę na pogromie w Kielcach z 4 lipca 1946 r.⁴³. Pogrom ten został określony mianem „potwornej zbrodni”. W opinii poalej-syjonistów część polskiego społeczeństwa (w tym niektórzy robotnicy) była „przeżarta gangreną hitlerowską” i wierzyła w tzw. mordy rytualne. Na łamach gazety zaznaczono, że za pogrom ponoszą winę faszyci, którzy chcieli uderzyć w budującą się polską demokrację. Lewicowi syjoniści nie obarczali całego społeczeństwa winą za to, co się stało 4 lipca w Kielcach⁴⁴.

Sporo miejsca na łamach gazety zajmowała tematyka związana z Rosją a potem ze Związkiem Radzieckim. Do rewolucji październikowej kraj ten miał być

³⁶ Czyli sojuszowi wyborczemu Polskiej Partii Robotniczej, Polskiej Partii Socjalistycznej, Stronnictwu Demokratycznemu i Stronnictwu Ludowym. W. Roszkowski, s. 188-190.

³⁷ *Wielkie dni*, „Przełom”, 1947, nr 1-2 (6-7), (ze stycznia-lutego), s. 3.

³⁸ Świerczewski zginął 28 marca 1947 r. w zasadce pod Jabłonkami. W. Roszkowski, s. 182.

³⁹ Cyt. za: *Gen. Karol Świerczewski*, „Przełom”, 1947, nr 4- 5 (9- 10), (z kwietnia- maja), s. 5.

⁴⁰ K. Pruszyński, *Polska a Państwo Żydowskie. Odczyt wygłoszony w Towarzystwie Przyjaźni Polsko-Palestyńskiej w Warszawie*, „Przełom”, 1948, nr 16, (z 20 lutego), s. 8-9.

⁴¹ Ignis, *Nasze stanowisko w sprawie ziem zachodnich*, „Przełom”, 1946, nr 2, (z września), s. 5

⁴² *Czyżby otrzeźwienie?*, „Przełom”, 1946, nr 3, (z października), s. 7.

⁴³ M. Canin, *Przez ruiny i zgłiszczca. Podróż po stu zgładzonych gminach żydowskich w Polsce*, przeł. M. Adamezyk-Garbowska, Warszawa 2018, s. 328- 331, J. Daniel, *Żyd w zielonym kapeluszu: rzecz o kieleckim pogromie 4 lipca 1946*, Kielce 1996, J. Śledzianowski, *Pytania nad pogromem kieleckim*, Kielce 1999, B. Szaynok, *Pogrom Żydów w Kielcach 4 lipca 1946*, Warszawa 1992, *Wokół pogromu kieleckiego*. T. 1, pod red. Ł. Kamińskiego i J. Żaryna, Warszawa 2006 oraz *Wokół pogromu kieleckiego*. T. 2, pod red. L. Bukowskiego, A. Jankowskiego, J. Żaryna, Warszawa 2008.

⁴⁴ *Nad grobem męczenników. Przemówienie tow. posła dr. A. Bermiana na pogrzebie 41 ofiar pogromu w Kielcach*, „Przełom”, 1946, nr 1, (z sierpnia), s. 2. Patrz też: J. Tokarska-Bakir, *Pod kłtąwą. Społeczny portret pogromu kieleckiego*, Tom 1, Warszawa 2018, s. 202-207.

„najbardziej zacofanym państwem w Europie”. Sytuacja miała zmienić się wraz z objęciem władzy przez komunistów. To dzięki nim nastąpiły wspólne rządy „ludu pracującego, robotnika, chłopą i inteligenta”. Dzięki nacjonalizacji przemysłu i zmianom w rolnictwie możliwe stało się zwalczanie analfabetyzmu oraz umasowienie „oświaty i kultury”⁴⁵. ZSRR był przedstawiany jako kraj, który uratował resztę europejskiego żydostwa⁴⁶ i wspierał powstanie państwa żydowskiego⁴⁷. Wskazywano, że ZSRR wspiera też Ormian, który tak jak Żydzi byli dotknięci prześladowaniami⁴⁸. Dzięki ZSRR miało też nastąpić ożywienie gospodarcze wschodniej części Europy⁴⁹.

W ocenie USA aktywiści Poalej Syjon Lewicy nie byli jednoznaczni. Prezydentura Franklina Delano Roosevelta była oceniana pozytywnie, jako czas rozwoju gospodarki prospołecznej. Podkreślano przy tym rolę robót publicznych oraz kredytów dla drobnych kupców i farmerów⁵⁰. Z szacunkiem wspomniano rolę prezydenta USA przy podpisaniu Karty Atlantyckiej w połowie sierpnia 1941 r.. Dzięki tym posunięciom Roosevelt był oceniany jako „zdecydowany bojownik przeciwko faszyzmowi i siłom reakcji”⁵¹.

Całkowicie odmiennie oceniano USA po 1945 r. Reprezentanci lewicy poalej-syjonistycznej uważali, że po zakończeniu II wojny światowej Stany Zjednoczone stawały się coraz bardziej „krajem imperialistycznym”, nastawionym na konfrontację z ZSRR. Podkreślano przy tym, że dla amerykańskich przedstawicieli kapitalizmu „klasowo bliższy jest obszarnik lub kapitalista arabski niż robotnik lub chłop żydowski”⁵². Wskazywano także na przypadki antysemityzmu oraz rasizmu wobec czarnoskórych obywateli USA⁵³. Potępiano też procesy sympatyków partii komunistycznej⁵⁴.

Lewicowi syjoniści krytykowali również Wielką Brytanię za wydarzenia antysemickie, które miały miejsce w tym kraju⁵⁵. Przedstawiciele partii uważali,

⁴⁵ A. Berman, *Pod sztandarem rewolucji*, „Przełom”, 1946, nr 4-5, (z listopada-grudnia), s. 1.

⁴⁶ *Ci, którzy nas wyzwolili*, „Przełom”, 1949, nr 20, (z 30 marca), s. 15.

⁴⁷ M. Eren, *Związek Radziecki a Palestyna*, „Przełom”, 1947, nr 4- 5 (9- 10), (z kwietnia- maja), s. 2 oraz A. Berman, *Historyczny zwrot (Po przemówieniu amb. Gromyko na ostatniej sesji O.N.Z.)*, „Przełom”, 1947, nr 6-7 (11-12), (z czerwca-lipca), s. 1.

⁴⁸ *Ormianie wracają do ojczyzny*, „Przełom”, 1948, nr 16, (z 20 lutego), s. 1.

⁴⁹ *Rozwój gospodarczy wschodniej Europy*, „Przełom”, 1948, nr 17, (z 19 kwietnia), s. 14.

⁵⁰ L. Weber, *Od Roosevelta do Trumana*, „Przełom”, 1948, nr 19, (z 20 listopada), s. 10.

⁵¹ Cyt. za: *Ibidem*, s. 10.

⁵² Cyt. za: A. Berman, *Trzy orientacje*, „Przełom”, 1946, nr 3, (z października), s. 1.

⁵³ E. Feuerman, *Ofensywa dolara*, „Przełom”, 1947, nr 4- 5 (9- 10), (z kwietnia- maja), s. 4.

⁵⁴ *Proces amerykańskiej partii komunistycznej*, „Przełom”, 1949, nr 20, (z 30 marca), s. 7.

⁵⁵ *Fala ekscesów w Anglii*, „Przełom”, 1947, nr 8-9 (13-14), (z sierpnia-września), s. 9.

że po zakończeniu II wojny światowej następuje powolny upadek tego kraju⁵⁶. Z wyraźną sympatią odnosili się do chińskich⁵⁷ i wietnamskich komunistów⁵⁸.

4. Pamięć o II wojnie światowej

Oceniając dojście Adolfa Hitlera do władzy, przedstawiciele Poalej Syjon Lewicy uważali, że powstanie hitleryzmu było „produktem rozkładu społeczeństwa kapitalistycznego” i „powrotem do barbarzyństwa”. Ich zdaniem, rządy Hitlera spowodowały, że „wszystkie kloaki ludzkości, które uważano już za zamknięte, zostały znowu otwarte”⁵⁹. To z kolei miało przyczynić się do powstania „nowego zwierzęcego antysemityzmu”, który doprowadził do Zagłady.

Na łamach gazety wspomniano o cierpieniach młodego pokolenia Żydów⁶⁰, o organizacjach starających się ratować społeczność żydowską⁶¹ oraz o postaci kronikarza getta warszawskiego Emanuela Ringelbluma⁶².

Przypominając postać Józefa Lewartowskiego i Mordechaja Anielewicz, lewicowi syjoniści pisali, że „partyzanci podnieśli sztandar zbrojnej walki z wrogiem o godność narodu żydowskiego i o godność człowieka”⁶³. Dodatkowo Żydowska Organizacja Bojowa⁶⁴ miała być „natchnieniem” dla Palmachu⁶⁵ i Hagany⁶⁶. Aktywiści lewicy syjonistycznej przedstawiali także informacje o upamiętnianiu ofiar Zagłady⁶⁷. Jednocześnie warto wspomnieć, że na łamach prasy nie

⁵⁶ L. Weber, *Anglia stacza się po równi pochyłej*, „Przełom”, 1947, nr 10 (15), (z 15 grudnia), s. 16.

⁵⁷ *Ludowe Chiny Zwyciężają*, „Przełom”, 1948, nr 19, (z 20 listopada), s. 8.

⁵⁸ E. Feuerman, *Viet-Nam*, 1947, nr 1-2 (6-7), (ze stycznia-lutego), s. 8.

⁵⁹ Cyt. za: *Wielka wina*, „Przełom”, 1947, nr 1-2 (6-7), (ze stycznia-lutego), s. 7.

⁶⁰ A. Berman, *Wojna z dziećmi. Reportaż z getta warszawskiego*, „Przełom”, 1948, nr 18, (z 20 czerwca), s. 8-9.

⁶¹ *Z ruchu podziemnego. 5-ciolecie Rady Pomocy Żydom*, „Przełom”, 1948, nr 16, (z 20 lutego), s. 13.

⁶² H. Wasser, *Archiwum Dra Emanuela Ringelbluma*, „Przełom”, 1946, nr 3, (z października), s. 7.

⁶³ Cyt. za: A. Berman, *W obliczu nowych zadań*, „Przełom”, 1947, nr 3 (8), (z marca), s. 1. Porównaj z R. Kobylarz, *Walka o pamięć. Polityczne aspekty obchodów rocznicy powstania w getcie warszawskim 1944-1989*, Warszawa 2009, s. 20-55.

⁶⁴ Żydowska Organizacja Bojowa została utworzona przez centrowych i lewicowych syjonistów, aktywistów Bundu oraz sympatyków Polskiej Partii Robotniczej. Wśród osób odpowiedzialnych za działalność Żydowskiej Organizacji Bojowej był m.in., Marek Edelman, Mordechaj Anielewicz i Icchak Cukierman „Antek”. Patrz: M. Grądzka-Rejak, *Ruch oporu w gettach i obozach*, Warszawa 2017 oraz A. Grupińska, *Odczytanie listy: opowieści o warszawskich powstańcach żydowskich Żydowskiej Organizacji Bojowej*, Wołowiec 2014.

⁶⁵ Hagana powstał w 1920 r. celem obrony Żydów w Palestynie. Oddziały Palmach były siłami uderzeniowymi Hagany. C. Shindler, *Historia współczesnego Izraela*, tłum. M. Mścichowski, Warszawa 2011, s. 61-62.

⁶⁶ A. Berman, *Rocznica wielkiego czynu*, „Przełom”, 1948, nr 17, (z 19 kwietnia), s. 1.

⁶⁷ *Las im. Męczenników-pomnik ku czci ofiar Holocaustu*, „Przełom”, 1947, nr 3 (8), (z marca), s. 11 oraz *Pomnik Bohaterów Getta*, „Przełom”, 1947, nr 8-9 (13-14), (z sierpnia-września), s. 5.

wspominano o roli w powstaniu w getcie warszawskim prawicowego Żydowskiego Związku Wojskowego⁶⁸ i niektórych przedstawicieli ortodoksji religijnej⁶⁹.

W kontekście wyroków ogłoszonych przez Międzynarodowy Trybunał Wojskowy w Norymberdze lewicowi syjoniści uważali, że został skazany tylko hitleryzm, a nie „kapitalizm” i „imperializm niemiecki”, który współpracował z Adolfem Hitlerem. Twierdzili, że „kapitalizm anglosaski ułaskawił kapitalizm niemiecki”⁷⁰. Oceniając sytuację w powojennej Europie, lewicowi syjoniści podkreślali, że wydarzenia antysemickie miały miejsce także na terenie powojennych Niemiec⁷¹.

5. Poalej Syjon Lewica a przyszłość Palestyny

Aktywiści Poalej Syjon Lewicy dużą wagę przykładali do sytuacji na Bliskim Wschodzie. Podkreślali niepodzielność Palestyny i chęć utworzenia jednego, dwunarodowego państwa. Uważali, że ewentualny podział utrudni aliję Żydów i uzależni państwo Izrael od władz Wielkiej Brytanii⁷². Lewicowi syjoniści sądzili, że powstanie w 1922 r. Transjordanii (od 1946 r. Jordanii) podważa sensowność podziału ziem położonych na zachód od rzeki Jordan. Zaznaczali, że ewentualne powstanie dwóch państw spowoduje wzrost separatyzmu między Żydami a Arabami i wzniesi problemy natury gospodarczej i politycznej⁷³. Przestrzegali przez zamienieniem Palestyny w „wojskową bazę antysowiecką”⁷⁴.

W kontekście ludności arabskiej, przedstawiciele lewicy poalej-syjonistycznej potępiali Al Hadżdża Muhammada Amina al-Husajniego⁷⁵ oraz powstałą

⁶⁸ Patrz: M. Arens, *Flagi nad gettem. Rzecz o powstaniu w getcie warszawskim*, tłum. M. Sobelman, J. Stocker- Sobelman, Kraków- Budapeszt 2011, A. Grabski, M. Wójcicki, *Żydowski Związek Wojskowy-historia przywrócona*, Warszawa 2008 oraz D. Libionka, L. Weinbaum, *Bohaterowie, hochsztaplerzy, opisywacze: wokół Żydowskiego Związku Wojskowego*, Warszawa 2011.

⁶⁹ Patrz: G. C. Bacon, *The politics of tradition: Agudat Yisrael in Poland, 1916-1939*, Jerusaleń 1996, s. 281-295, A. Ciałowicz, *Hilel Seidman i jego „Pamiętnik z warszawskiego getta”*, [w:] *Opór i walka z faszyzmem w latach 1939- 1943*, tom 3, pod. red. J. Roszkowskiego, Warszawa 2011, s. 362-368, B. Engelking, J. Leociak, op. cit., s. 609-620, 624-625, S. Huberbard, *Kiddush Hashem: Jewish Religious and Cultural Life in Poland During Holocaust*, New York 1987 oraz R. Żebrowski, *Gaon Menachem Zieba, zwany Pragerem*, [w:] *Odkrywanie żydowskiej Pragi. Studia i materiały*, red. Z. Borzymińska, Warszawa 2014, s. 216-240.

⁷⁰ Cyt. za: E. Feuerman, *Norymberga. Wyroki*, „Przełom”, 1946, nr 3, (z października), s. 4.

⁷¹ J. Rosensaft (Bergen-Belsen), *Antysemityzm w Niemczech*, „Przełom”, 1948, nr 17, (z 19 kwietnia), s. 19.

⁷² Cyt. za: *Walka wyzwolenicza i sytuacja w Palestynie (Rezolucja konferencji europejskiej „Poalej Sjonu” lewicy)*, „Przełom”, 1946, nr 2, (z września), s. 4.

⁷³ *REZOLUCJA wniesiona wspólnie przez „Achdut Awoda”-„Poalej Sjon” Lewicę i „Haszomer Hacair” na posiedzeniu Wielkiego Komitetu Wykonawczego*, „Przełom”, 1947, nr 8-9 (13-14), (z sierpnia-września), s. 2.

⁷⁴ Cyt. za: *Walka wyzwolenicza i sytuacja w Palestynie (Rezolucja konferencji europejskiej „Poalej Sjonu” lewicy)*, „Przełom”, 1946, nr 2, (z września), s. 4.

⁷⁵ S. Wiesenthal, *Wielki Mufti-wielki agent osi faszystowskiej*, „Przełom”, 1948, nr 16, (z 20 lutego), s. 11.

w 1945 r. Ligę Państw Arabskich. Amina al-Husajniego krytykowano za współpracę z III Rzeszą⁷⁶, a Ligę Państw Arabskich za reprezentowanie „feudalno-reakcyjnych przywódców arabskich”, którzy obawiali się „buntu przeciwko ich rodzimym wyzyskiwaczom i gnębielom”⁷⁷. Co ciekawe, lewicowi syjoniści zaznaczali, że wśród krajów arabskich nie ma jednomyślności co do prowadzonej polityki. Wskazywano przy tym Jordanię, której władca miał być „najwierniejszym wasalem Anglii spośród władców arabskich”⁷⁸.

Lewicowi syjoniści jednocześnie podkreślali, że wśród ludności arabskiej, w tym też tej zamieszkującej Palestynę, są środowiska nastawione na współpracę z Żydami. Wśród tych organizacji znajdowała się, m.in. Liga Wyzwolenia Narodowego, Antifa (Front Antyfaszystowski) oraz redakcja gazety „Al Itjachad”⁷⁹. Wskazywano na postać Georga Nadziba-Nasara, który działając wśród arabskich robotników w Palestynie, zaznaczał, że Wielka Brytania chce skłócić Żydów z Arabami⁸⁰. W stosunku do palestyńskich Arabów aktywiści lewicy poalej-syjonistycznej podkreślali możliwość współpracy z arabskimi robotnikami i „masami ludowymi” oraz niechęć wobec duchowieństwa i eksploratorów⁸¹.

Oceniając decyzję o podziale Palestyny z listopada 1947 r.⁸², lewicowi syjoniści wyrażali wdzięczność ZSRR i krajom demokracji ludowej. Uważali, że planowana unia gospodarcza między oboma krajami jest ważnym elementem planu przyjętego przez ONZ⁸³. Aktywiści Poalej Syjon Lewicy wyrażali nadzieję na powstanie w Palestynie jednego państwa, w którym nawiążą współpracę z ludnością arabską.

⁷⁶ Al Ha-dżdż Muhammad Amin al-Husajni (1895-1974) był uczonym i znawcą prawa wywodzącego się z Koranu. W latach 1921-1948 pełnił funkcję wielkiego muftiego Jerozolimy. Podczas swojej antyżydowskiej polityki kontaktował się z hitlerowskimi Niemcami. *Wielki Mufti- Sługa Hitlera*, „Nasze Słowo”, 1948, nr 5 (36) (z 31 marca), s. 5

⁷⁷ A. Berman, *W ogniu walki*, „Przełom”, 1948, nr 16, (z 20 lutego), s. 1.

⁷⁸ Cyt. za: L. Bielski, *Konflikt w Lidze Arabskiej*, „Przełom”, 1947, nr 4- 5 (9- 10), (z kwietnia- maja), s. 5.

⁷⁹ *Arabska Lewica Robotnicza akceptuje uchwały O.N.Z.*, „Przełom”, 1948, nr 16, (z 20 lutego), s. 6.

⁸⁰ *Współpraca między Żydami a Arabami w Palestynie jest możliwa*, „Przełom”, 1947, nr 8-9 (13-14), (z sierpnia-września), s. 13.

⁸¹ A. Berman, *O Trzecią Orientację. Przemówienie na XXII Światowym Kongresie Syjonistycznym w Bazylei*, „Przełom”, 1947, nr 1-2 (6-7), (z stycznia-lutego), s. 1 oraz *Arabski problem agrarny w Palestynie*, „Przełom”, 1948, nr 17, (z 19 kwietnia), s. 23.

⁸² W dniu 29 listopada 1947 Zgromadzenie Ogólne Organizacji Narodów Zjednoczonych przyjęło rezolucję dzielącą Palestynę na dwa państwa połączone unią gospodarczą. Obszar Jerozolimy i Betlejem miał być strefą pod międzynarodową kontrolą. A. Chojnowski, J. Tomaszewski, *Historia państw świata. Izrael*, Warszawa 2001, s. 63.

⁸³ E. Feuerman, *Państwo żydowskie*, „Przełom”, 1947, nr 10 (15), (z 15 grudnia), s. 1.

Poruszając kwestię walk żydowsko-arabskich⁸⁴, lewicowi syjoniści z szacunkiem pisali o żołnierzach Hagany. Zaznaczali wsparcie, jakie uzyskał Izrael od ZSRR, Czechosłowacji, Polski i żydowskich społeczeństw w krajach rozproszenia⁸⁵. Z kolei po stronie antyżydowsko nastawionych Arabów mieli być oficerowie SS i Gestapo. Broń miała pochodzić od dyktatora Francisco Franko. Skrajnie lewicowi syjoniści bezzasadnie twierdzili, że podwładni gen. Władysława Andersa wspierali Arabów⁸⁶.

6. Lewica syjonistyczna a Izrael i żydowskie partie polityczne

Gazeta „Przełom” odnosiła się także do sytuacji w państwie żydowskim. Zamieszczano wiadomości o sytuacji w rolnictwie⁸⁷ i rozwoju siły zbrojnej⁸⁸. Analizowano także inne partie skupiające społeczność żydowską. Zwolennicy syjonizmu rewizjonistycznego, tj. prawicy stworzonej przez Włodzimierza Żabotyńskiego, określani byli jako żydowscy faszyci⁸⁹. Działalność paramilitarnej organizacji Irgunu Cwai Leumi⁹⁰ uznawano za „szkodliwy polityczny absurd” i swoisty nóż w plecy wymierzony w Żydów mieszkających w Palestynie⁹¹. Z kolei Menachema Begin, szefa partii Herut, odwołujący się do dorobku Żabotyńskiego, określano mianem „fuhrera”⁹². Religijne stronnictwa działające w Izraelu nazywano „klerykalną reakcją”, której obecność miała być „groźna dla ducha postępu i świeckości w państwie”⁹³. Ostrze krytyki było wymierzone także w cen-

⁸⁴ Patrz: C. Shindler, s. 72-3, 77-80 oraz J. Tyszkiewicz, E. Czapiewski, *Historia Powszechna- wiek XX*, Warszawa 2010, s. 556-557.

⁸⁵ A. Berman, *W ogniu walki*, „Przełom”, 1948, nr 16, (z 20 lutego), s. 1.

⁸⁶ Tamże, s. 1.

⁸⁷ Ch. Finkelstein, *Pustynia rozkwitająca*, „Przełom”, 1947, nr 6-7 (11-12), (z czerwca-lipca), s. 4.

⁸⁸ *Pierwsza rocznica Wojennej Floty Powietrznej Izraela*, „Przełom”, 1948, nr 19, (z 20 listopada), s. 12.

⁸⁹ A. Berman, *O Trzecią Orientację. Przemówienie na XXII Światowym Kongresie Syjonistycznym w Bazylei*, „Przełom”, 1947, nr 1-2 (6-7), (z stycznia-lutego), s. 1. Patrz też: *Debata polityczna trwa. Rewizjoniści są faszystami!*, „Mosty. Biuletyn Haszomer Hacair w Polsce” (MBHHP), 1946, nr 16 (z 19 grudnia), s. 1 oraz *Na straży. Przed Kongresem Wielkich Decyzji*, „MPHHWP”, 1946, nr 3 (8) (z listopada- grudnia), s. 2.

⁹⁰ Organizacja ta została utworzona przez syjonistów-rewizjonistów.

⁹¹ *Walka wyzwolenicza i sytuacja w Palestynie (Rezolucja konferencji europejskiej „Poalej Sjonu” lewicy)*, „Przełom”, 1946, nr 2, (z września), s. 4. Patrz też: *Niepoczytalne prowokacje terrorystów. Hagana w walce z Irgunem. Irgun nie przebiera w środkach*, „MBHHP”, 1947, nr 36 (67) (z 20 czerwca), s. 1, *Referat p.t. „Prawda o faszystowskim terrorze”*, „MPHHWP”, 1947, nr 3 (11), (z marca), s. 33, *Walki w Palestynie (Przegląd prasy polskiej)*, „Nasze Słowo”, 1948, nr 3 (34) (z 29 lutego), s. 3 oraz *Groźne memento*, „Opinia. Pismo syjonistyczno-demokratyczne” (Opinia), 1948, nr 37 (50) (z 30 czerwca), s. 1.

⁹² Ruber, *Ocena wyborów w państwie Izrael*, „Przełom”, 1949, nr 20, (z 30 marca), s. 3.

⁹³ Ibidem, s. 3. Patrz też: *Odgłosy. Sukces bankrutu*, „MBHHP”, 1949, nr 76 (346) (z 5 lipca), s. 3; *Nowy etap walki o Izrael*, „Nasze Słowo”, 1949, nr 3-4 (53- 54) (z 26 lutego), s. 6 oraz S. Rogoziński, *Po wyborach w Izraelu*, „Opinia”, 1949, nr 50 (z 15 lutego), s. 6.

trolewiczową Mapaj⁹⁴, której przewodził Dawid Ben Gurion. Miała ona być partią robotniczą wyłącznie z nazwy, a nie z „treści i ducha”. Aktywiści Poalej Syjon Lewicy, oceniając koalicję parlamentarną⁹⁵ między Mapaj a centrowymi syjonistami i środowiskami religijnymi, uważali, że zwolennicy Ben Guriona „zdradzili ideę rządu robotniczego”⁹⁶.

Na łamach gazety „Przełom” pozytywnie oceniano partię Mapam⁹⁷. Aktywiści Poalej Syjon Lewicy wierzyli, że obecność partii Mapam w pierwszym rządzie Izraela będzie gwarantem, że „kraj nie stanie się narzędziem sił reakcyjnych ani marionetką w ręku mocarstw imperialistycznych”⁹⁸. Przedstawiciele lewicy poalej-syjonistycznej z szacunkiem odnosili się też do Komunistycznej Partii Izraela⁹⁹, uważali, że ugrupowanie to powinno mieć swoich przedstawicieli w rządzie¹⁰⁰.

Warto podkreślić, że aktywiści Poalej Syjon Lewicy krytykowali Bund za „reformizm” i „socjal-demokrację” oraz za niejednoznaczny stosunek do rewolucji październikowej¹⁰¹. Przeciwnicy syjonizmu byli szanowani na udział w żydowskim, antyfaszystowskim ruchu oporu. Jednocześnie ze względu na ich niechęć wobec odbudowy państwa żydowskiego Bund był określany jako partia, która „nie przystosowała się do nowego życia i odwróciła się od nowych potrzeb i zadań”¹⁰².

7. Uwagi końcowe

Podsumowując, gazeta „Przełom” reprezentowała radykalnie lewicową wizję syjonizmu. Była ona zorientowana na współpracę z ZSRR i budowę jednego państwa żydowsko-arabskiego. Po decyzji ONZ o podziale Palestyny aktywiści

⁹⁴ O tym stronnictwie patrz: E. Kossewska, op. cit., s. 145-198 oraz P. Merhav, s. 46-56, 235-241.

⁹⁵ W maju 1949 r. powstał w Izraelu pierwszy rząd. Jego premierem został przedstawiciel partii Mapaj, Dawid Ben Gurion. W pracach rządu nie uczestniczyli przedstawiciele Maki oraz Herutu.

⁹⁶ A. Berman, *Rząd Izraela a klas robotnicza*, „Przełom”, 1949, nr 20, (z 30 marca), s. 1.

⁹⁷ Patrz: *W przededniu zjednoczenia*, „Przełom”, 1948, nr 19, (z 20 listopada), s. 5.

⁹⁸ Cyt. za: *Rząd państwa Izrael. Jego skład i charakter*, „Przełom”, 1948, nr 18, (z 20 czerwca), s. 3.

⁹⁹ A. Berman, *Na nowym etapie*, „Przełom”, 1948, nr 19, (z 20 listopada), s. 2. O tej partii patrz: A. Grabski, *Komunistyczna Partia Izraela w latach 1958-1965 - z perspektywy pisma „Walka”*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2007, nr 1 (221), s. 58-75; E. Kossewska, s. 394-443 oraz P. Merhav, s. 70-80.

¹⁰⁰ A. Berman, *Rząd Izraela a klas robotnicza*, „Przełom”, 1949, nr 20, (z 30 marca), s. 1.

¹⁰¹ A. Berman, *Pod sztandarem rewolucji*, „Przełom”, 1946, nr 4-5, (z listopada-grudnia), s. 1.

¹⁰² Cyt. za: Ruber, *Pięćdziesiąt lat >>Bundu<<*, „Przełom”, 1947, nr 10 (15), (z 15 grudnia), s. 10-11. Osobnym zagadnieniem jest fakt, że część zwolenników żydowskiej lewicy antysyjonistycznej w wyniku przeżyć podczas II wojny światowej stała się zwolennikami syjonizmu. Patrz: I. Hurwic-Nowakowska, *Żydzi Polscy (1947-1950)*. Analiza więzi społecznej ludności żydowskiej, Warszawa 1996, s. 62-69.

chcieli, by Izrael był świeckim państwem z silną klasą robotniczą. Krytykowali praktycznie wszystkie partie działające w Izraelu oprócz Mapam i Komunistycznej Partii Izraela. Jednocześnie przedstawiciele lewicy poalej-syjonistycznej pozytywnie oceniali zmiany, które zachodziły w powojennej Polsce.

Na przełomie 1949/1950 żydowskie ugrupowania polityczne w Polsce zostały rozwiązane.

Bibliografia:

- Aleksion N., *Dokąd dalej? Ruch syjonistyczny w Polsce (1944-1950)*, Warszawa 2002.
- Bacon C. G., *The politics of tradition: Agudat Yisrael in Poland, 1916-1939*, Jerusaleń 1996.
- Bakir-Tokarska J., *Pod klątwą. Społeczny portret pogromu kieleckiego*, tom 1, Warszawa 2018.
- Canin M., *Przez ruiny i zgliszcza. Podróż po stu zgładzonych gminach żydowskich w Polsce*, przeł. M. Adamczyk-Garbowska, Warszawa 2018.
- Chojnowski A., Tomaszewski J., *Historia państw świata. Izrael*, Warszawa 2001.
- *Encyklopedia palestyńska*, pod red. B. Cweibauma, N. M. Gerbera, I. Schipperera, I. Schwarzbarda, S. Stendiga, A. Tartakowera, P. Wassermana, tom 1, zeszyt 7, Kraków-Warszawa 1939.
- Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2001.
- Friedla K., *Juden in Breslau/Wrocław 1933-1949. Überlebensstrategien, Selbstbehauptung und Verfolgungserfahrungen*, Köln 2015.
- Grabski A., *Centralny Komitet Żydów w Polsce (1944-1950). Historia polityczna*, Warszawa 2015.
- Grabski A., *Działalność komunistów wśród Żydów w Polsce (1944-1949)*, Warszawa 2004.
- Grabski A., *Sytuacja Żydów w Polsce w latach 1950-1957*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2000, nr 4 (196).

- Grabski A., *Żydowski ruch kombatancki w Polsce w latach 1944-1947*, Warszawa 2002.
- Kobylarz R., *Walka o pamięć. Polityczne aspekty obchodów rocznicy powstania w getcie warszawskim 1944-1989*, Warszawa 2009.
- Kossewska E., *Ona mówi jeszcze po polsku, ale śmieje się po hebrajsku. Partyjna prasa polskojęzyczna i integracja kulturowa polskich Żydów w Izraelu (1948- 1970)*, Warszawa 2015.
- Merhav P., *The Israeli Left. History, Problems, Documents*, San Diego-New York, 1980.
- Namysł A., *Instrukcja MBP dla rozpracowania partii i organizacji działających w społeczeństwie żydowskim z 1946 r.*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2004, nr 2 (6).
- Nowakowska- Hurwic I., *Żydzi Polscy (1947-1950). Analiza więzi społecznej ludności żydowskiej*, Warszawa 1996.
- Pisarski M., *Emigracja Żydów z Polski w latach 1945-1951*, [w:] *Studia z dziejów i kultury Żydów w Polsce po 1945 roku*, pod. red. J. Tomaszewskiego, Warszawa 1997, s. 13-81.
- Roszkowski W., *Historia Polski. 1914-2015*, Warszawa 2017.
- Shindler C., *Historia współczesnego Izraela*, tłum. M. Mścichowski, Warszawa 2011.
- Skrzyński T., *Polityka komunistów wobec partii żydowskich w województwie krakowskim w 1947 i 1948 r.*, „Krakowski Rocznik Archiwalny” 2004, t. 10.
- Tyszkiewicz J., Czapiewski E., *Historia Powszechna. Wiek XX*, Warszawa 2010.